

Лекція 4. СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ РОБЕРТА МЕРТОНА

1. Дослідження Мертона в галузі соціології. Теорія середнього радіуса дії

Роберт Мертон – американський соціолог, почесний професор Колумбійського університету, президент Американської соціологічної асоціації (1957). Він зробив значний внесок у розробку і формування ряду основних областей академічної соціології: теорії і методології структурного функціоналізму, соціології науки, вивчення соціальної структури, бюрократії, соціальної дезорганізації і ін. Виступаючи продовжувачем класичної традиції буржуазної соціології (М. Вебер, Дюркгейм), Мертон незалежно від своїх вчителів Сорокіна та Парсонса, які багато зробили для популяризації в США європейської теоретичної соціології, шукав самостійний шлях її з'єднання з установленим в США стандартом емпіричного дослідження.

Враховуючи недоліки наукової концепції Т. Парсонса, його послідовник Роберт Кінг Мертон поставив за мету удосконалити її. Насамперед Мертон виступив проти тези Парсонса про всеохоплюючий і всезагальний характер структурно-функціонального аналізу, відкидаючи значимість емпіричних досліджень. Враховуючи неповторність різних соціальних явищ, Мертон пропонує ввести так звані *теорії середнього радіуса дії*. Своє коротке визначення «теорій середнього рівня» (ТСР) Р. Мертон формулює наступним чином: це «теорії, що перебувають у проміжному просторі між приватним, але теж необхідними робочими гіпотезами, в великій метушні.

Р. Мертону належить розробка методологічного інструментарію для цієї теорії. Вона, перш за все, забезпечує гнучкий зв'язок між емпіричним і теоретичним рівнями дослідження. На відміну від парсонівської всеосяжної теоретичної системи, його теорія придатна для аналізу певної, конкретної групи фактів, характерних для окремих сфер суспільного життя.

Мертон запропонував до двох уже згаданих додати ще один рівень соціологічних знань – теорії середнього рівня, які б посідали проміжне положення між фундаментальними загальносоціологічними теоріями та емпіричним узагальненням соціологічної інформації.

Завдяки соціологічним теоріям середнього рівня, які узагальнюють емпіричні соціологічні дані, створюється відповідний теоретико-емпіричний масив інформації, придатний для подальшого його узагальнення на рівні загальносоціологічних теорій. У зворотному напрямі взаємодії соціологічні теорії середнього рівня адаптують результати загальносоціологічних теоретичних досліджень до особливостей тієї чи іншої спеціальної або галузевої соціологічної теорії, що дає змогу використовувати їх як методичну базу для проведення конкретносоціологічних (емпіричних) досліджень.

Цікаво, що сам Мертон спочатку під теоріями середнього рівня розумів лише теорію ролей, теорію девіантної поведінки, теорію соціальних статусів та інші, проте згодом теорії середнього рівня стали співвідносити зі спеціальними, галузевими (приватними) соціологічними теоріями. Нині, **теорії середнього рівня** — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів. Кожна соціологічна теорія середнього рівня розглядає ту чи ту сферу (політика, праця, культура, мораль), окрему соціальну спільноту (сім'ю, колектив, соціальний регіон) або соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її спільними зв'язками, цілеутворюючими і фактоутворюючими характеристиками, специфічними умовами походження, функціонування й розвитку. *Завдання будь-якої соціологічної теорії середнього рівня* — вивчення і пояснення

соціальної системи (наприклад, таких соціальних інститутів, як наука, культура, політика, економіка, мистецтво, право, які є соціальними системами), спільних і особливих характеристик соціально-потенційних механізмів функціонування та розвитку тощо. Кожна соціологічна теорія середнього рівня має не лише свій предмет дослідження, а й покликана виробляти особливий підхід до вивчення соціальних процесів і специфічних явищ суспільного життя, свою систему понять і категорій.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! До числа ТСП Р. Мертон відносив такі відомі соціологічні концепції, як теорії «референтних груп», соціальних ролей», «соціальних статусів» та ін. Завдяки цим теоріям також відбувається накопичення і узагальнення емпіричних даних, на основні чого згодом поповнюється фундаментальна соціологічна теорія.

2. Три основні постулати мертонівської функції. Одинадцять заповідей функціоналізму

Мертон поставив питання правомірності трьох постулатів, широко використовуваних соціологами, працюючими в рамках класичного структурного функціоналізму (Парсонс, Малиновський).

1. *«Постулат функціональної єдності суспільства».* З нього випливає, що будь-яка частина соціальної системи функціональна для всієї системи, завдяки чому забезпечується високий ступінь інтеграції всього суспільства. За оцінкою Мертона, це може бути справедливим в традиційних соціальних системах, особливо ранніх дописемних суспільствах. Однак соціолог висловив сумнів у правомірності поширення постулату про «функціональну єдність» на складні, сильно диференційовані сучасні суспільства. Як аргумент він наводить приклад релігійного плюралізму: у суспільстві, в якому існують різноманітні вірування, релігія має тенденцію швидше розділяти, ніж об'єднувати. Тому соціолог вважає, що нині потрібно говорити про ступінь функціональної єдності. А те, яка вона – визначати конкретним соціологічним дослідженням.

2. Згідно з *«постулатом універсальності функціоналізму»*, всі стандартизовані соціальні або культурні форми мають позитивні функції. Цей постулат передбачає, по суті, «корисність» будь-яких соціальних дій. (Так, Дюркгейм, а пізніше і Парсонс виділяють, наприклад, «функцію девіантності», яка сприяє соціальному порядку. Так, коли суспільство бачить покарану за девіантну поведінку людину, воно усвідомлює, яка поведінка є прийнятною, а яка – ні.) Таким чином усі явища та форми є «функціями», тобто такими, що сприяють пристосуванню системи. На думку Мертона, дане твердження є не тільки спрощеним, але може бути і неправильним. При функціональному аналізі, вважає він, треба розділяти суспільство на три частини: функціональну, дисфункціональну і нефункціональну. Так, окрема структура (гральний бізнес) може виконувати функції, але вона ж може викликати дисфункції окремих частин, або всієї системи (рекреаційної, культурно-розважальної). Більш того, соціолог виступає за чітку реєстрацію тих соціальних суб'єктів (індивідів або соціальних груп), для яких конкретна соціальна структура є функціональною, дисфункціональною, або нефункціональною. Таким чином, він відмовляється від універсальності: «Питання про те, чи є наслідки того чи того культурного явища функціональними, вирішується не апріорно, а в процесі дослідження».

3. *«Постулат необхідності».* Його суть полягає у тому, що в суспільстві є «універсалії» – соціальні чи культурні явища, які є незмінними компонентами протягом

усього існування суспільства. Мертон піддав критиці положення про існування необхідних «універсалій». Хоч з одного боку, Мертон погоджується з постулатом, як і Парсонс, він вважає, що будь-яка система, щоб існувати повинна задовольняти необхідні (обов'язкові) функції. Однак він категорично заперечує необхідність інших незмінних компонентів-універсалій (таких інститутів, як сім'я чи релігія тощо). На його думку, немає переконливих доказів, які з структур є атрибутами всіх людських суспільств, або ж які дійсно абсолютно потрібні для існування та виживання суспільства. Для заміни постулату необхідності соціолог пропонує концепцію «Функціональних еквівалентів» або «функціональних альтернатив». Він наводить приклад того, що функціональною альтернативою релігії може бути ідеологія: «З цього погляду політична ідеологія, така, як, наприклад, комунізм, може забезпечити функціональну альтернативу релігії. Вона може відповідати тим же функціональним вимогам, що й релігія».

У зв'язку з цим постулатництвом Р. Мертона і вживає натхненну спробу створити парадигму функціонального аналізу, помічає рамки теорії, її основні смислові «вузли» і принципи побудов. З певною умовністю можна образно назвати принципи побудови теорії **«одинадцятьма заповідями» функціонального аналізу Р. Мертона.**

Перша заповідь. Об'єктом аналізу є стандартизоване (тобто типізоване, повторюване) явище, таке, як соціальні ролі, інституційні типи, соціальні процеси, культурні стандарти і т.д.

Друга заповідь. Функціональний аналіз може бути спрямований на мотиви діяльності індивідів.

Третя заповідь. Об'єктивні наслідки нехай і пов'язані частково із суб'єктивною диспозицією, складають головний зміст функції або дисфункції. Щоб підійти до визначення соціальної функції необхідно вивчити всю сукупність її наслідків, які представлені множинністю окремих функціональних наслідків і загальним результатом наслідків. Відповідно, здійснювати розмежування об'єктивних функцій і суб'єктивних мотивів, виявляючи явні та латентні функції.

Четверта заповідь. Необхідно чітко уявляти соціальну одиницю, яку обслуговує функція. Те, що є функціональним для одних індивідів і підгруп, може бути дисфункціональним для інших. Іншими словами, потрібно бачити специфіку функцій у конкретних соціальних одиниць-індивідів з різним статусом, з різних підгруп, соціальних і культурних систем.

П'ята заповідь. Аналіз передбачає виявлення функціональних вимог розглянутої системи, а також типів функціональних вимог.

Шоста заповідь. Функціональний аналіз передбачає виявлення механізмів, через які виконуються функції. Мова йде про соціальні механізми, такі як: поділ за соціальними ролями, ієрархічне розташування цінностей, поділ праці, ритуали і церемонії і т.д.

Сьома заповідь. Слід мати на увазі можливість функціональних альтернатив або еквівалентів функції. Це ставить перед дослідником проблему визначення «діапазону мінливості явищ», залишаючись у якому, вони можуть виконувати певну функцію».

Восьма заповідь. Варіативність функції обмежена – вона не виходить за лімітовані межі можливого обсягу структури. Взаємозалежність елементів соціальної структури неминуче мінімізує число функціональних альтернатив. Ігнорування цього принципу веде до

утопічного мислення, наприклад, що певні елементи соціальної структури можуть бути усунені, не вплинувши при цьому на всю систему. Такий підхід є неправильним.

Дев'ята заповідь. Поняття і вивчення дисфункціональних явищ у системі дозволяє досліднику «відірватися» від вивчення системної статистики і вимірювати, вивчати суспільство в динаміці розвитку. Зокрема конфлікти, стреси, напругу(дисфункції), що виникають у ньому.

Десята заповідь. Особливу увагу слід приділяти проблемі достовірності дослідження, що потребує розробки строгих методик аналізу.

Одинадцята заповідь. Функціональний аналіз у принципі не пов'язаний з певною ідеологією. Тим не менше, окремі роботи, виконані соціологами-функціоналістами можуть мати ідеологічне забарвлення, що обумовлено світоглядною орієнтацією дослідника або клієнта, що фінансує дане дослідження. Тому потрібно мати на увазі вплив ідеологічного фактора на остаточні результати виконаної роботи.

Мертон називав свої 11 заповідей «соціологічною ідеологією», і бачив одним із завдань функціонального аналізу в стабілізації науки, що була розрізною без якоїсь єдиної методології та парадигми.

Мертон розрізняє явні і латентні функції. Явні функції — це ті, які відомі і властиві учасникам конкретного виду соціальної діяльності. Латентні функції є наслідками діяльності, про яку учасники не знають (Merton, 1957). Щоб проілюструвати цю різницю, Мертон наводить приклад "танцю дощу", який виконують індіанці племені гопі в Нью-Мехіко. Гопі вірять, що такий ритуал принесе дощ, який так потрібен їхнім посівам (явна функція). Однак, веде далі Мертон, виходячи з Дюркгаймової теорії релігії, танець дощу, крім того, сприяє згуртуванню суспільства (прихована функція). Згідно з Мертоном, головна частина соціологічного тлумачення полягає у виявленні латентної функції соціальної діяльності та соціальних інституцій.

Мертон також розрізняє **функції та дисфункції**. Він зазначає, що антропологічні дослідження невеликих культур, як правило, виявляються більш інтегрованими та цілісними, ніж вивчення великомасштабних, індустріалізованих суспільств, котрі здебільшого перебувають у центрі уваги соціології. Редкліф-Браун і Малиновський змогли зосередитися виключно на ідентифікаційних функціях, оскільки проаналізовані ними культури були стабільними й інтегрованими. Однак у дослідженні сучасного світу ми мусимо усвідомлювати дезінтеграційні тенденції. Дисфункції стосуються аспектів соціальної діяльності, які зазвичай породжують зміни, оскільки загрожують цілісності суспільства.

Розглянути дисфункціональні аспекти соціальної поведінки означає зосередити увагу на характеристиках суспільного життя, які кидають виклик існуючому стану речей. Наприклад, помилкою буде припущення, що релігія завжди функціональна і сприяє тільки цілісності суспільства. Коли дві групи дотримуються різних релігій чи навіть різних течій однієї релігії, наслідком можуть бути великі соціальні конфлікти, що спричинять широкомасштабний соціальний вибух. Так, між релігійними громадами часто вибухали війни, наприклад, між протестантами й католиками в європейській історії.

Р. Мертон детально розкриває поняття "функція". Функція — це ті спостережувальні наслідки, які слугують саморегуляції даної системи або пристосуванню її до середовища. Дисфункція — це ті спостережувальні наслідки, які послаблюють саморегуляцію даної системи або її пристосованість до середовища. У прояві функції може бути дві форми —

"прихована" і явна. В тому випадку, коли внутрішня смислова мотивація співпадає з об'єктивними наслідками, проявляється явна функція. Саме так вона усвідомлюється учасниками поведінкової системи або ситуації. "Прихована" ("латентна") функція цих проявів не має.

3. Теорія соціальної аномії

Теорія соціальної аномії – соціологічна теорія причин злочинності в сучасному суспільстві, запропонована Р. Мертоном. Ця теорія протиставляється тим уявленням, які приписують незадовільне функціонування соціальної структури, передусім незаконним біологічним потягам людини, недостатньо стримуваним соціальним контролем, тобто фрейдистською і неофрейдистською концепціями в кримінології. Мертон використовує два поняття: «аномія» і «соціальна структура» суспільства: при цьому перше явище (аномія) виступає як наслідок процесів, що відбуваються в рамках другого явища (соціальна структура).

Термін «аномія» був висунутий французьким соціологом Е. Дюркгеймом і означає відсутність норм поведінки, їх недостатність. Аномія існує у двох вимірах. По-перше, стан аномії може характеризувати суспільство, в якому нормативні стандарти поведінки, а також існуючі в ньому переконання або серйозно ослаблені, або відсутні. По-друге, стан аномії може характеризувати і окрема особа, якщо вона соціально дезорієнтована, перебуває в стані тривоги і переживає почуття ізольованості від суспільства. Поняття соціальної структури, за Мертоном, не має нічого спільного з класовою структурою суспільства (хоча Мертон у ряді випадків говорить про класову структуру сучасного американського суспільства).

Для Мертона соціальна структура це не соціальна, а соціально-психологічна, а то й чисто психологічна категорія. Утворюється соціальна структура з двох фаз. Перша складається з тих істотних цілей, які ставлять перед собою соціальні групи суспільства (або які ставляться перед ними життям), – так звані життєві прагнення групи. Друга – це ті кошти, які вживаються в ході досягнення зазначених цілей для задоволення життєвих прагнень соціальних груп суспільства. Самі ці кошти, у свою чергу, двоякі: їх можна поділити на приписувані (законні) кошти і найефективніші, найуспішніші, що ведуть до результату найкоротшим шляхом. Для концепції Мертона надзвичайно те, що законність і ефективність зовсім не обов'язково збігаються стосовно обраних засобів.

Наступним вихідним положенням є вказівка на ту обставину, що в принципі панівна в даному ставленні суспільства до цілей, які стоять перед його членами, і до засобів, які обираються для їх досягнення, можуть бути неоднаковими. Так, вся увага може бути перенесеною на цілі, а до характеру коштів може допускатися повна зневага, і навпаки. Мертон висуває тут свою центральну тезу про те, що порушення рівноваги між цілями та засобами, як фазами соціальної структури служить підставою для виникнення стану аномії. Всі види соціальної поведінки, в тому числі і відхилень, залежать від того, приймає людина чи ні культурні норми. Р. Мертон ділить ***на п'ять типів індивідуальної адаптації***:

— конформізм, коли соціальні цілі суспільства і способи їх досягнення приймаються повністю (лояльні, спокійні й законослухняні громадяни);

— інноваційність, коли приймаються соціальні цілі, але не способи їх досягнення (рекет, злочинство, підробка грошей, зловживання, обман);

— ритуалізм – соціальні цілі не осмислюються, але способи їх досягнення непохитні і священні (користолюбство, махінації, фальсифікації і ін.);

— ретритизм – заперечення і цілей, і будь-яких засобів (анархізм, наркоманія, бродяжництво);

— заколот, бунт – відмову і від цілей, і від засобів з одночасною заміною їх новими цілями і новими засобами (політичний тероризм, боротьба за свободу, революційність, радикалізм).

Поведінка другого типу, коли вся увага приділяється досягненню мети, а до характеру обираються коштів проявляється повне нехтування, є центральним об'єктом аналізу.

Відповідно до теорії соціальної аномії *асоціальна поведінка відчутно зростає* у випадку, коли в суспільстві понад усе звеличуються певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, в той час, як соціальна структура цього суспільства обмежує або повністю усуває доступ до законних засобів заволодіння цими символами для значної частини цього ж самого населення.